

שם לשמואל

ספר היובל לשמואל ויגודה במלאות לו שבעים שנה

עורכים:

דניאל רייזר • ינון ויגודה • איתמר ברנר

האוניברסיטה העברית בירושלים
ביה"ס לחינוך ע"ש שלמה (סימור) פוקס
המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

והמרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון, האוניברסיטה העברית בירושלים

אלון שבות – ירושלים

תשפ"ה

שם לשמואל:

ספר היובל לשמואל ויגודה במלאות לו שבעים שנה

עורכים: דניאל רייזר, ינון ויגודה, איתמר ברנר

עריכת לשון: אב"י ונגרובר

עימוד ועיצוב: אסנת מאירוביץ'

עיצוב כריכה: פנינה דביר

©

כל הזכויות שמורות

להוצאת מכללת הרצוג – תבונות

המכללה האקדמית הרצוג

אלון שבות 9043300

טל': 02-9937352

books.herzog@gmail.com

תשפ"ה - 2025

מסת"ב 9-04-7817-965-978 ISBN

תוכן העניינים

אקדמות מילין

קריאות במקרא ובפרשנותו

18	המדרש הוא פשט, הקבלה היא פשט והפשט הוא פשט: אלמנטים בשיטתו הפרשנית של מניטו	ישראל פיבקו ובנימין זינגר
46	'שנים עשו כשורה אברהם ושאל': על פרשנות ריאליסטית לסיפור על בעלת האוב במדרש ויקרא רבה	ברכה אליצור
76	'שרה רבנו': מנהיגותו הדתית-נשית של רבי קלונימוס קלמיש שפירא בגטו ורשה	דניאל רייזר

קריאות תלמודיות והלכתיות

108	נשים בהנהגה הלכתית	מיכל טיקוצ'ינסקי
138	סוגיית יחוד הא"ל במסכת סנהדרין	יהודה ברנדס
166	איסורים חסרי טעם: הפרקטיקה והתיאולוגיה של 'תודעת איסור' בהלכות שבת	איתמר ברנר
200	קריאה בספר תורה פסול בציבור לפי הרמב"ם: פילוסופיה והלכה, תשובה ופסק	אבירם רביצקי
220	בין המילים למנגינה: תקיעה בחצוצרות במשנתו ההלכתית וההגותית של הרמב"ם	יוסף מרקוס
238	הריאליזם של המצוות בתפיסת רשב"א	אליעזר חדד
260	בסגנון אחד? הרב קוק והרב גלאזנר על אפשרות החידוש בהלכה	עוזיאל פוקס

קריאות פילוסופיות ומיסטיות

282	סליחה ושוב סליחה	ינון ויגודה
302	האמונה ושאלת ודאותה בהגותו של רבי חסדאי קרשקש	שלום צדיק
316	'חכמה מפוארה': עניינים אסטרולוגיים, מגיים ומיסטיים בהגותו של ר' אלנתן קלקיש	דב שוורץ

358	על שקיעי הבעש"ט בכתבי המגיד ממזריטש ותלמידיו	משה אידל
386	התיאולוגיה הפוליטית של זכויות האדם: שלילה משחררת של זהות קולקטיבית	אלעד ליסון
432	'אל תחיה עד שתחיה': היבטי החיים והמוות בהגותו של יוסף שכטר	שרית שוסהיים
473	הגות מסוגננת: לשונותיו של 'כוכב הגאולה' [אנגלית]	אירנה קאיון
493	ספריית החלומות [אנגלית]	ג'ורג' טאטר

קריאות ב'אסכולת פריז'

496	רסיסי תורתו של מר שושני	סנדרין שוורץ
537	אתיקה ופוליטיקה: מקבילות בכתביהם של ה. לייזויק ועמנואל לוינס [אנגלית]	אנט אהרונוביץ'
559	הגיגים מטאפיזיים על אתיקת האחריות הבין-דורית בהגותו של עמנואל לוינס [אנגלית]	ריצ'רד שוגרמן
591	הסתר פנים: קריאה אתית של 'שמשון הנאבק' מאת מילטון [אנגלית]	לינדזי שפירו
613	האמת והטוב, המדע והאתיקה [אנגלית]	ריצ'רד כהן

קריאות חינוכיות

616	חינוך יהודי בתפוצות: ריאליה, חזון ואתגרים	שמואל ויגודה
640	רבי חסדאי קרשקש ומושג המוטיבציה בפילוסופיה של החינוך	אסתי אייזמן
662	חזון, אמון ואהבה: על האינטלקטואל המחויב	אבינועם רוזנק
702	על חינוך, לימוד והוראה במשנתו של הרב יוסף חיים מבגדד	מיכאל גרוס
724	ידע, חברה וזהות: צמתים בחינוך היהודי בצרפת במאות התשע עשרה והעשרים	יהודה ביטי
760	גישתה החינוכית, ספרותית ומוסרית של נחמה ליבוביץ	זאב הרוי

האמונה ושאלת ודאותה בהגותו של רבי חסדאי קרשקש

עמדתו של רבי חסדאי קרשקש (אראגון 1340 לערך - 1410 או 1411) בנוגע לאמונה¹ מעניינת ומקורית ובשל כך זכתה לדיון מחקרי מקיף ומפורט אצל שני חוקרים, אביעזר רביצקי וזאב הרוי.² דיונו של רבי חסדאי קרשקש בשאלת האמונה מתרכז בחלק הארי של דרשת הפסח,³ בהקדמה של ספרו הפילוסופי הגדול 'אור השם'⁴ ובפרקים החמישי והשישי של הכלל החמישי שבחלק השני באותו ספר.⁵ למרות תשומת הלב המחקרית שלה זכתה גישתו הייחודית, ובעיקר עמדתו, שהאמונה איננה תלויה ברצון, ובשל כך (בין השאר) איננה מצווה, יש לדעתי כמה נושאים חשובים הקשורים לנושא של האמונה, שהמחקר טרם דן בהם

1. על שאלת האמונה בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים עיינו: שלום רוזנברג, 'מושג האמונה בהגותו של הרמב"ם וממשיכיו', בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח כב-כג (תשמ"ח), עמ' 351-389. הוא דן בגישתו של רח"ק בעמ' 385-387. מאמר זה קובע בצדק ששאלת האמונה קשורה לשלושה נושאים חשובים: תורת ההכרה (בעיה פילוסופית שעקרונית איננה קשורה לשאלות דתיות), שאלת סמכותן ומקורן של האמונות הדתיות, ושאלת החובה הדתית להאמין במשהו. במחקרו, עוסק רוזנברג בדמויות רבות, ומציין מגוון רחב של דעות בקרב ההוגים היהודים של המאה החמש עשרה. עם זאת, פרט לניתוח העומק של דברי הרמב"ם, המאמר קצר מכדי לערוך ניתוח עומק של העמדות המגוונות של כלל ההגות היהודית (ובמידה רבה אף של ההוגים שבהם הוא עוסק במאמר, כולל רח"ק).
2. על מושג האמונה בפילוסופיה היהודית בכלל עיינו גם: Harry Austryn Wolfson, 'The Double Faith Theory in Clement, Saadia, Averroes, and St. Thomas and its Origin in Aristotle and the Stoics', *JQR* 33 (1942), pp. 231-264; ישראל אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 83-97. פרט למחקרים אלו ישנם דיונים נרחבים על הגותם של רס"ג, רמב"ם ובמידה מסוימת ריה"ל.
3. על נושא האמונה אצל רח"ק עיינו: זאב הרוי, ר' חסדאי קרשקש, ירושלים 2010, (להלן הרוי, רח"ק) עמ' 107-118; אביעזר רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 34-68 (להלן רביצקי); רוזנברג, מושג האמונה. כל המובאות מ'דרשת הפסח' יובאו ממהדורה זו.
4. דרשת הפסח, עמ' 130-158.
5. אור השם, מהדורת שלמה פישר, ירושלים תש"ן, עמ' ט-יב. כל המובאות מ'אור השם' יובאו ממהדורה זו.
6. אור השם, עמ' ריט-רכה. בספרו הפולמוסי ביטול עיקרי הנוצרים, ירושלים תש"ן, מזכיר רח"ק לא מעט את המושג 'אמונה'. חשוב לזכור שאין לנו את המקור שנכתב בלועזית (כנראה ספרדית או קטלונית), אלא רק תרגום לעברית של ר' יוסף אבן שם טוב.

באופן ממצה. הנושא העיקרי שבו יעסוק המאמר הזה הוא סוגי האמונה השונים ושאלת מהימנותם.

מרבית המחקרים בהגותו של רח"ק מתמקדים, בצדק, בספרו המרכזי 'אור השם', אך, כפי שנראה, הגדרתו המפותחת יותר לאמונה נמצאת דווקא ב'דרשת הפסח'.⁶ בחלק הראשון של המאמר ננתח את הגדרת האמונה ב'דרשת הפסח'. בחלק זה נראה שהדיון במושג אמונה, שעוסק בעיקרו במהימנותו של הנס, מזכיר מקורות שונים לאמונה אך איננו מזכיר את הנאמר בתורה, את המסורת ואת חז"ל כמקור לאמונה. לאחר מכן, בחלק השני, נשווה בין הנאמר בדרשה לבין דבריו של רח"ק ב'אור השם'.⁷ שם נתייחס בייחוד לעמדתו שהתורה וחז"ל מאפשרים לנו להשיג מידע על נושאים שהפילוסופיה איננה מכריעה בהם. כפי שנראה, ב'אור השם' אפשר לראות גם שהכתוב בתורה ובמסורת של חז"ל נמצא בדרגה פחותה של מהימנות ביחס לשאר מקורות האמונה (ראיות שכליות, נס ונבואה). בסיכום נציין השערה לסיבה שבשלה נמנע רח"ק מלציין את המסורות ואת הכתוב בתורה בדיונו המרכזי בנושא האמונה ב'דרשה לפסח' ולכך הוא נמנע מלהכניס את הדיון שבדרשה לתוך ספרו הפילוסופי המרכזי 'אור השם'.

א. הגדרת האמונה ב'דרשת הפסח'

את הדיון המרכזי ב'דרשת הפסח';⁸ מקדיש רח"ק לשאלת הקשר בין הנס לבין האמונה. בתחילת דיונו, עוסק רח"ק בשאלה אם האמונה הנובעת מן הנס תלויה ברצון האדם.⁹ לאחר מכן הוא פונה לעסוק בשאלת דרגת המהימנות של האמונה הנובעת מן הנס.¹⁰

6. למרות שמחקרו של רביצקי עסק רבות בניחוח של הדרשה שהוא הוציא לאור וביחס בינה לבין 'אור השם', הוא לא הדגיש את ההבדלים בין הגדרתה של האמונה ב'דרשת הפסח' לבין התפקידים השונים של האמונה ב'אור השם'. בייחוד חסר דיון ביחס בין הגדרתו של רח"ק את האמונה ב'דרשת הפסח' לבין עמדתו החשובה ב'אור השם', שלפיה במקרים שבהם אין הוכחות פילוסופיות לכיוון כלשהו, קרי במקרים שבהם יש מבחינה פילוסופית כמה תשובות אפשריות, על האדם לפנות לתורה ולחז"ל כדי לדעת מה היא האפשרות הנכונה.

7. ובמידה מסוימת גם לנאמר בספרו 'ביטול עיקרי הנוצרים'.

8. דרשת הפסח, עמ' 130-158.

9. שם, עמ' 130-141. הדיון הזה משותף בחלקו הגדול עם מה שכתוב ב'אור השם' מאמר ב כלל ה פרק ה.

10. דרשת הפסח, עמ' 141-155. בעמ' 155 מתחיל עוד חלק המשותף לדרשה ול'אור השם', המקביל לפרק השישי של מאמר ב כלל ה.

דיון זה לא נמצא ב'אור השם'. בתחילת דיונו, מפריד רח"ק בין שלושה סוגי אמונה שונים מבחינת מהימנותם, ואגב כך מגדיר מה היא אמונה לשיטתו:

הוא שם האמונה כבר ישתתף לדעת ולאמונה ולאמות. וביאור זה, שכאשר תגזור הסברא על דבר מה, כבר יאמר שיש לו דעת מה, והוא הנטיה אל הצד ההוא. אלא שכבר יקבל שיעור והצצה לפעמים מן הדחייה. ואמנם אשר התאמת לו בדרכי המופת השכלי דבר מה מהדברים שבא עליה המופת המוחלט, כבר יאמר שיש לו אמות כך. אמנם כאשר לא התאמת בדרכי המופת השכלי דבר מהדברים שבא עליהם המופת המוחלט, אך התאמת בטענות חזקות בלתי מקבלות שיעור מן הדחייה אצלו, יאמר שיש לו אמונה בו, והוא כאמצעי בין ב' קצוות אשר הם הדעת והאמות. אמנם בכלם יפול עליהם שם האמונה בכלל. ולזה הוא מבואר שהנס שאיננו באופן שלא יסופק בו אפילו באפשר רחוק, עם היות שיקנה דעת וסברא לא יקנה אמונה, וכל שכן אמות. אך אשר יהיה באופן שלא יסופק בו אפילו באפשר רחוק, עם היות לא יקנה אמות מוחלט, יקנה אמונה בלי ספק.¹¹

רח"ק מציג כאן חלוקה משולשת של סוגי האמונות על פי מהימנותן.¹² האמונות שמהימנותן מוחלטת הן אמונות הנסמכות על הוכחות שכליות מופתיות (ובהמשך גם הנבואה). להן הוא קורא 'אימות'. לאחר מכן באות אמונות הנובעות מראיות חזקות שהאדם שמחזיק בהן אינו מוצא ראיות לסתור אותן, להן הוא קורא 'אמונות'. ברמה נמוכה מהן נמצאות ה'דעות', שהן עמדות שיש לאדם סברות להאמין בהן, אך יש גם סיבות לדחות אותן. המלה 'אמונה' משותפת ומסמלת גם באופן כללי את כל העמדות ללא קשר לדרגת אמינותן, וגם באופן ספציפי את

11. דרשת הפסח, עמ' 141-142.

12. הקריאה שלי כאן שונה במקצת מזו של רביצקי, עמ' 54-57. אני חולק עליו בעיקר בשתי נקודות: 1. לדעתי אין הבחנה מהותית בין רמות האמינות של הנבואה ושל הראיות השכליות. העובדה שרח"ק מזכיר אותן בצוותא ב'אור השם' עמ' רכד: 'למה שהתבאר שהאמונה הניקנית באמצעות הקדמות שכליות, וכל שכן באמצעות הנבואה שהיתה במעמד הנכבד ההוא, לא יהיה אל הרצון שום מבוא בה' מחזקת את העמדה שאני מציג. צריך לציין שמילים אלו אינן בקטע המקביל ב'דרשת הפסח' שבו הוא מדבר על אמונה הבאה מן האותות ומן הנבואה. 2. לדעתי אין ב'אור השם' עמדה שונה הקובעת שגם הנס יכול להביא לאמונה מוחלטת. דבריו של רח"ק בעמ' שנח של 'אור השם' לדעתי מתאימים לחלוטין עם מה שכתוב ב'דרשת הפסח'. אמנם שם כתוב שהנס מקנה 'אמונה שלמה' אך מאידך מדובר בכך שניסים מפוקפקים משום שיש תמיד חשד שמא יבואו מכישוף.

הדרגה האמצעית. הניסים לעולם אינם מגיעים לרמה של אימות אלא הם נמצאים בדעה או באמונה.¹³

בהמשך,¹⁴ מציין רח"ק שיש שני ספקות שיכולים לעלות בנוגע לניסים שהאדם עד להם: 1. שמא הנס אינו נס אלא מעשה ערמה או כישוף. 2. שמא הנס לא בא ישירות מן האל אלא הוא פעולה של הנביא שבזכות מעלת שכלו יכול לשנות את הטבע.¹⁵ לאחר מכן הוא מביא טענות שונות לכך שניסי משה היו יחסית אמינים. אך לבסוף¹⁶ הוא קובע שרק הנבואה מביאה אימות מוחלט לנביא המקבל אותה. בשל כך, בני ישראל האמינו במשה בצורה מלאה רק לאחר מעמד הר סיני.

חשוב לסכם שלדעתו של רח"ק ב'דרשת הפסח' האמונות באות משני מקורות: א. מקור שאינו קשור ללימוד רציונלי או עיוני, למשל הנס והנבואה. ב. לימוד האדם בעזרת היקשים שכליים שונים. האמונות המהימנות ביותר (אימות) נובעות מהוכחות מופתיות או מנבואה. ההיקשים והניסים יכולים לספק אמונות ודעות על פי מידת מהימנותם. ב'דרשת הפסח', שהיא המקור העיקרי שבו הוא מבדיל בין מהימנותן של אמונות שונות, אין רח"ק מזכיר כלל אמונה הנובעת ממסורת או מלימוד בכתבי הקודש, וזו נקודה חשובה שנחזור אליה בהרחבה בהמשך. כאשר הוא דן בנס או בנבואה, מתכוון רח"ק רק למידת מהימנותה של אותה אמונה עבור הנביא עצמו או עבור מי שהיה עד לנס. זו הסיבה לכך שהוא אינו מזכיר

13. מבחינת התפקיד של הרצון בנוגע לדרגות אמונות השונות, עמדתו של רח"ק אינה ברורה לגמרי. מחד הוא קובע (דרשת הפסח, עמ' 154): 'שהנס יקנה מה שיקנה, אם דעה אם אמונה בזולת הסכמת הרצון'. מכאן עולה שגם ברכישה של אמונה, שהיא מדרגת אמינות פחותה, אין כלל תפקיד לרצון - האמונה היא תוצאה של שכנוע של האדם שתלוי במידע הנמצא מולו ובמצבו הפסיכולוגי, אך אינו תלוי כלל ברצונו. בניגוד לכך הוא מדגיש (דרשת הפסח, עמ' 156, אור השם, עמ' רכ ו-רכד) שהנבואה או ההוכחה המופתית מביאים לאמונה שיש עוד פחות השפעה של הרצון עליה. מכך אפשר ללמוד שהדרגות הנמוכות מזו של האימות (ובייחוד זו של הדעה) מביאות אמונות שהאדם יכול לסתור באמצעות חיפוש נימוקים המתנגדים לאותן אמונות לא ודאיות. על פי הסבר זה כוונתו של רח"ק בכך שבעקבות נס שאינו אמין דיו נוצרת אמונה שאינה תלויה ברצון, היא שנוצרת בנפש של האדם אמונה כתוצאה מן הנס, ללא השפעה מרצונו, אך לאחר מכן הוא יכול לסתור אותה באמצעות נימוקים רציונליים שעלייתם דווקא כן תלויה ברצונו. מובן שהתהליך הזה לא יסתור את עמדתו הדטרמיניסטית של רח"ק. על עמדתו הדטרמיניסטית עיינו: שלום צדיק, מהות הבחירה החופשית בהגות היהודית של ימי הביניים, ירושלים 2017, עמ' 276-268 (שם יש דיון בעמדות השונות של החוקרים בנדון).

14. שם, עמ' 142-154.

15. לנושא זה ולגלגוליו בפילוסופיה היהודית ולמקורותיו בפילוסופיה הערבית הקדיש רביצקי את הפרק השלישי של המבוא ל'דרשת הפסח', עמ' 69-110. מעניין לציין שרח"ק מעלה למעשה את האפשרות שנביא שלם יעשה נס כדי להוכיח אמונה שאינה נכונה.

16. דרשת הפסח, עמ' 154-155.

את האפשרות לפקפק בנס ובאמונה הבאה ממנו בגלל חשש שאירעה תקלה (או אפילו המצאה) בין ההתרחשות של הנס עצמו לבין המידע המועבר לאדם דורות לאחר מכן על קיומו.¹⁷

בהחלט יש מקום לטענה שטיב הדיון בדרשה לפסח ואופיו נובעים מכך שעיסוקו של רח"ק בדרשה הוא בנס. כפי שנראה בהמשך, ב'אור השם' אכן מתייחס רח"ק למסורת ולכתוב בתורה כמקור לאמונה. לפיכך אינני טוען שרח"ק לא חשב את המסורת למקור ראוי של אמונה כאשר כתב את הדרשה. אני רק טוען שהוא נמנע במודע מלציין את המסורת (לרבות את הכתוב בתורה ואת דברי חז"ל) בדיון המרכזי שלו במקורות השונים לאמונה ובמהימנותם. לדעתי ההימנעות מהתייחסות למסורת בדיון זה ראויה לציון משום שרח"ק, אגב דיונו בנס ובמידה שבה הוא כופה אמונה על האדם, מזכיר מקורות מידע אחרים כגון הראיות השכליות השונות או הנבואה. רח"ק היה יכול להזכיר את המסורת אגב דיונו בנס גם משום שאנשים שלא היו עדים לניסים מכירים אותם מן המסורת ומן הכתוב בתורה. אך הוא נמנע לגמרי מלגעת בנקודה זו בדיון שבו הוא עוסק במידת המהימנותם של מקורות המידע השונים. כפי שנראה חוסר התייחסות זו לא נבע מכך שהוא לא חשב שהמסורת היא מקור לאמונה אלא מכך שהוא לא היה מעוניין לדון במהימנותה של האמונה המבוססת על המסורת, כי לדעתו, שאותה אפשר לראות ב'אור השם', מהימנות המסורת פחותה מזו של הראיות השכליות (וגם של הנס והנבואה).

חלוקה זו של דרגות אמינות האמונות השונות, היתה לחלוקה בין דעה, אמונה ואימות, אינה קיימת בספרו הפילוסופי המרכזי של רח"ק, 'אור השם'. יש לבחון את השימוש במלה 'אמונה' ואת תפקידה שם, ואת זיקתה לחלוקה המשולשת של האמונות ומהימנותן, שרח"ק מציג בדרשת הפסח.

ב. שימוש ב'אמונה' באור השם

רח"ק משתמש עשרות פעמים ב'אור השם' במילה 'אמונה'.¹⁸ כאמור, בשום מקום, בספר זה, הוא איננו מציין את המשמעות הספציפית של המלה 'אמונה' קרי, דרגת אמינות הנמצאת בין 'דעת' לבין 'אימות'. ברוב המוחלט של המקרים, המובן של 'אמונה' הוא שם כולל המצביע על כך שהאדם מחזיק בעמדה מסוימת ורואה

17. חשש כזה מוזכר לדוגמה בביקורת של ר' יצחק פולקר על הנס, עזר הדת, תל אביב 1984, חלק א פרק ה, עמ' 51-53.

18. למשל 'אור השם' עמ' ג, ז, ט-יב, יג, ס, סו, צג, קטז, קמט, קנו, קסה, קע, קפא, ר, רב, ריט-רכה, רמט, רנג, רנז, רסט-רע, רעב-רעד, כפ, רצ, שט, שיד, שטו, שיז, שכח, שמב, שן, שנא, שנד-שנו, שנח, שסה, שעא, שעב, שעה, שצט, תא.

אותה כנכונה בהתאם לאמירתו בדרשת הפסח, 'אמונה' זו מילה משותפת.¹⁹ צריך לציין שיש גם מספר פעמים שבהן רח"ק במפורש משתמש במילה 'אמונה' כדי להצביע על עמדות שאינן נכונות.²⁰ עובדה זו אינה סותרת את ההגדרה של האמונה שראינו ב'דרשת הפסח', כי ייתכנו אמונות שאינן מהימנות מאוד (במיוחד ברמת 'דעת' אבל ייתכן גם ברמת 'אמונה') שתתבררנה לבסוף כבלתי נכונות.²¹ רק האמונות הנובעות מהוכחות מופתיות ואלו הנובעות ישירות מנבואה חייבות להיות נכונות תמיד משום שמהימנותן מוחלטת. רח"ק איננו מזכיר ב'אור השם' אפשרות שאמונה הנובעת מהיקש שכלי מופתי או מנבואה תתברר כבלתי נכונה. בניגוד לכך ב'אור השם' קיים גם סוג של אמונה שהוא שונה מאוד מן האמונות השונות הקיימות ב'דרשת הפסח': האמונה הבאה מן המסורת (קרי מדברי חז"ל) או מן הכתוב בתורה. נסקור בקצרה את האופנים השונים שבהם אמונה כזו באה לידי ביטוי ב'אור השם' כדי לנסות ולעמוד על מהימנותה של אמונה זו שם.

דוגמה מעניינת עוסקת בשאלת נצחיות התורה: רח"ק מקדיש את הכלל החמישי של החלק הראשון של המאמר השלישי לשאלת נצחיות התורה. בהתאם לחלוקה הכללית שהוא מחלק ב'אור השם' את אמונות היהדות על פי מידת שורשיותן, קרי, על פי השאלה באיזו מידה אמונה מסוימת היא תנאי לאמונה בתורה מן השמיים, לכל האמונות של המאמר השלישי אין מעמד של 'פינה', ואין

19. ישנם מקומות שבהם מקור האמונה ברור יותר, כמו בעמ' רב, שמב, שן, שנח. שם מדבר רח"ק על אמונות הבאות מניסים. בעמ' רכ ורכד מתאר רח"ק אמונות הנובעות מהוכחות מופתיות. גם ב'דרשת הפסח' מרבית השימושים של רח"ק במילה 'אמונה' מתכוונים לכלל העמדות שאדם מחזיק כנכונות (המובן הרחב של המילה 'אמונה'), ולא לדרגת המהימנות האמצעית (המובן הצר של המילה).

20. בעיקר קדמות העולם. עיינו למשל 'אור השם' עמ' ס, רעג-רעד, רפ, רצ, שט, שיד, שיז, שמב, שעא. צריך לציין שגם בספרו הפולמוסי מרבית ההופעות של המילה 'אמונה' מצביעות על אמונות נוצריות שאינן נכונות, למשל עמ' 34, 39, 40, 44, 48-47, 60, 68, 70, 79-76, 84, 87, 90. אך עם זאת יש לציין שהנוסח העברי של הספר הוא תרגומו של ר' יוסף אבן שם טוב ושאינו לנו את הנוסח המקורי, שהיה בלועזית.

21. לא נדון במסגרת מאמר זה בגישתו של רח"ק כי האות הוא הדרך העיקרית בו בודקים את הנביאים (מאמר ב כלל ד בעיקר פרק ב). צריך לציין בכל זאת שדבריו של רח"ק במקור הזה מתאימים לדבריו בדרשה לפסח מכיוון שהוא מזכיר אפשרות שבני אדם יתבלבלו בין נס לבין כישוף.

מדובר באמונה שהכרחית לקיום התורה אלא באמונה שיש חובה דתית להאמין בה אף שמי שלא מחזיק בה אינו עוקר את כל התורה משורשה.²² בפרק הראשון של הכלל העוסק בנצחיות התורה,²³ מסביר רח"ק שהתורה היא השלמות הגבוהה ביותר מבחינת המעשים שהיא דורשת מן האדם לעשות ומבחינת האמונות שהיא מלמדת.²⁴ התורה נמצאת בשיא של השלמות העיונית והמעשית ולכן אין אפשרות לשפר אותה באמצעות תורה אחרת ולכן היא נצחית.²⁵ בפרק השני הוא מעלה את הספק שאולי חלק מן האנשים יפקפקו בחלק מן התורה (הוא מזכיר את הקראים שאינם מקבלים את התורה שבעל פה). על פי דבריו, ספקנות כזו בעייתית כי אם כולם היו מפקפקים כל הזמן באמיתות האמונות הנמסרות בתורתם - אזי בני אדם לא יוכלו לבטוח באמונתם בשום פנים וכולם היו מחליפים אמונות כל הזמן. לפיכך קביעת האמונות נמסרה לחכמים. לאחר מכן מעלה רח"ק את הקושיה המתבקשת: גם לקראים יש חכמים ומסורת משל עצמם. תשובתו חשובה לענייננו - לדידו סמכות התורה באה מפרסומה:

אבל מה שיחשב שהוא מסתפק עלינו, הוא כת הצדוקים, שמתפארים בקבלתם מחכמיהם. ואמנם הוא מפורסם גם כן, לפי הזמן שהעתקו אלינו קורותיו, שבזמן אנשי כנסת הגדולה שעל פיהם אנו חיים, היו הכהנים הגדולים והסנהדרין מהפרושים. והם אשר מסרו הקבלה לבעלי המשנה [...] כמו שהוא בלי ספק בכת הצדוקים, שיסוד בדיאתם מפורסם, עם שהוא קל הבדיאה והמחשבה לקחת הדברים כפשטן, בהפך מה שהוא בקבלה מן האבות [...] ²⁷ לפי רח"ק גלוי ומפורסם לכל העמים שהקראות (או ליתר דיוק הצדוקיות) נולדה ביהדות מאוחר מבחינה היסטורית ולכן המסורת היהודית הפרושית שקדמה לה -

22. על תורת העיקרים של רח"ק עיינו: Menahem Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought*, Oxford 1986, pp. 108-139.

23. אור השם, עמ' שנא-שנג.

24. הוא מפנה לכלל השישי של המאמר השני. שם הוא עסק בנושאים האלו בהרחבה. דבריו דומים לאלו של הרמב"ם במורה נבוכים חלק ב פרקים לט-מ וחלק ג פרקים כז-כח.

25. עמדתו של רח"ק מניחה שאין התפתחות בשלמותו של המין האנושי. על היעדרה של ההתפתחות במין האנושי מבחינה פילוסופית ומוסרית עיינו: Leo Strauss, *Spinoza's Critique of Religion*, Chicago 1997. לדעתו של רח"ק מן העובדה שהאל, שהוא בתכלית השלמות, הוא נותן התורה עולה שהיא צריכה להיות שלמה ביותר. אין לדעתו מצב שבו המין האנושי ישתפר ומה שהתאים בזמן קדום כבר לא יתאים מאוחר יותר.

26. כאן מתאר רח"ק את התפתחות התורה שבעל פה על פי שלוש עשרה מידות.

27. אור השם, עמ' שנו.

נכונה יותר, משום שהיא המקור.²⁸ אנחנו יודעים שהמסורת של התורה שבעל פה נכונה משום שיש לנו מסורת (על פי אותה תורה שבעל פה) שמרבית החכמים נמנו עם תומכיה ויוצריה (של התורה שבעל פה). לכאורה הטיעון נראה מעגלי לחלוטין - סמכותה של התורה שבעל פה נובעת מאותה תורה שבעל פה! אפשר להבין את דבריו של רח"ק טוב יותר אם מתייחסים למקורות השונים של המידע שמביא אריסטו בטופיקה פרק א:²⁹ לדידו של אריסטו לצד ההוכחות השכליות המופתיות ועדות החושים, יש עוד שני מקורות מידע חשובים: המפורסמות והמקובלות. המקובלות הן בעיקר מידע היסטורי מהימן וידוע (וזה במידה רבה מה שרח"ק קורא כאן 'מפורסמות'), בעוד המפורסמות של אריסטו הן עמדות ידועות אצל מרבית האנשים או אצל מרבית אנשי המקצוע בתחום מסוים.³⁰ מקור סמכותם של המפורסמות הוא שהן ידועות כנכונות אצל רוב האנשים או (ו) אצל רוב החכמים. זו הסיבה שרח"ק מדגיש את העובדה שרוב החכמים קיבלו את התורה שבעל פה, והיו שותפים ביצירתה.

מה שחשוב לענייננו (ניתוח טבעה הפילוסופי של ביקורת רח"ק על הקראים אינו מטרת המאמר הזה) הוא שרח"ק משתמש באופן גלוי במקור מידע שאותו

28. צריך לציין שהפרסום הזה נכון רק בקרב היהדות הרבנית עצמה. במקביל לסיפור התלמודי שלפיו שמעון בן שטח וחבריו היו תחת מתקפה רצחנית של ינאי המלך (לדוגמה סוטה מז ע"א, קידושין סו ע"א), הקראים דווקא גורסים שלכל הפחות בחלק מן הזמן היה להם רוב בקרב החכמים (לפני טבח החכמים בידי ינאי המלך).

29. על הנושא הזה אצל אריסטו עיינו: Ekaterina V. Haskins, 'Endoxa, Epistemological Optimism, and Aristotle's Rhetorical Project', *Philosophy and Rhetoric* 37 (2004), pp. 1-20; על המחלוקת בפילוסופיה המודרנית סביב תוקפו המוסרי של $\epsilon\nu\delta\omicron\lambda\alpha$ עיינו: Sherwin Klein, 'The Value of Endoxa in Ethical Argument', *History of Philosophy Quarterly* 9 (1992), pp. 141-147.

פרק זה אצל אריסטו הוא גם המקור לדבריו של הרמב"ם במילות הגיון פרק ה. על הגישה של הרמב"ם למפורסמות, על ייחוס 'מילות הגיון' אליו, ועל מקורותיו השונים עיינו: שלום צדיק, 'הגדרת המפורסמות בכתבי הרמב"ם ומקורותיה הפילוסופיים' *JSLJ* 20 (2021), 14 עמודים.

30. המקורות של ההבחנה בין מפורסמות למקובלות הם באריסטו (טופיקה ספר א פרק א) והרמב"ם (מילות הגיון פרק ח). בנוגע לשאלה על אילו נושאים אפשר להביא ראיות מן המפורסמות, יש לדעתי הבחנה בין הרמב"ם לבין אריסטו ואל פארבי. לדעת הרמב"ם ניתן ללמוד מן המפורסמות רק דברים הקשורים למוסר ולא דברים העוסקים בתיאור מדעי (לרבות מטפיזי) של העולם. בניגוד לכך אצל אריסטו ואצל אל פארבי יש בהחלט אפשרות ללמוד גם מן המפורסמות דברים העוסקים בתיאור מדעי של העולם. בנושא הזה רח"ק המשיך את עמדתו של אריסטו ולא היה דומה לרמב"ם (כפי שראינו לעיל בנוגע לאמונה באחדות האל).

אין הוא מזכיר בהגדרתו את מושג האמונה ב'דרשת הפסח'. ב'דרשת הפסח', הזכיר רח"ק רק סוגים של היקשים ועדות (המבוססת על הניסים) כמקורות אפשריים לאמונה. כאמור, אין זו מטרת 'דרשת הפסח'. ב'אור השם' הוא מוסיף עליהם, למעשה, גם עדויות היסטוריות. צריך לציין שבתחילת הפרק השני של דיובו בנצחיות התורה,³¹ מזכיר רח"ק במפורש פעמים רבות את המילה 'אמונה' כדי לתאר את הדעות הבאות מן התורה. לכן אי אפשר לפתור את המתח הזה באמצעות הנימוק שרח"ק מייחד את המלה 'אמונה' למקורות ידע הבאים מן ההיקש או מניסים.

מכאן עולה שב'אור השם', מקבל רח"ק את העובדה שאמונה מפורסמת בקרב החכמים היהודים היא ראייה לגיטימית לנכונותה. חשוב להבחין שוב בין מהימנות הנבואה של הנביא עבור הנביא שמקבל אותה לבין מהימנות הנבואה עבור השומעים או הקוראים את דבריו (וכן גם לגבי הנס). הדרגה העליונה של מהימנות שמורה לנביא עצמו (או למי שרואה את הנס), עבור אנשים שבאו אחריה הנבואה ידועה רק מתוך הישענות על מה שכתוב בתורה או במסורת. זה מסביר שורה של הסתמכויות על הכתוב בתורה או על המסורת היהודית ב'אור השם' שהחשוב שבהם הוא האמונה בכך שהאל הוא אחד.³² השאלה היא מה מידת מהימנותה של אמונה המבוססת על הפרסום בלבד, ביחס למקורות האחרים של האמונה (הראיות השונות, הנס והנבואה)?³³ רח"ק

31. אור השם, עמ' שנד.

32. לצידה של אמונה זו, מזכיר רח"ק במאמרים השלישי והרביעי שורה של אמונות שהוא יודע על נכונותן על בסיס הנאמר אצל חז"ל או על בסיס הכתוב בתורה. כך למשל בעמ' שצא בנוגע לקיומם של עולמות אחרים, בעמ' שצו בנוגע לשאלה אם הגרמים השמימיים חיים, ובעמ' תד בנוגע למהותם של השדים. יש לציין שגם ב'דרשת הפסח' (עמ' 144) מזכיר רח"ק את פרסומם של ניסי משה רבנו כסיבה נוספת למהימנותם. כאן כוונתו בעיקר לכך שהם נעשו מול קהל רב. שאר האזכורים של דברים מפורסמים ב'דרשת הפסח' (עמ' 131, 150-151, 166) אינם עוסקים בשאלת האמינות של דברים מסוימים אלא רק מזכירים שאירועים או עמדות ידועים בקהל הרחב. גם בספר 'ביטול עיקרי הנוצרים', יש שימוש ב'מפורסם' כדי לבסס את נכונותם של הניסים ושל תורת משה (עמ' 79, 80). בנוסף יש גם שימוש במונח זה כדי להצביע על דברים ידועים ללא קשר למידת אמינותם. 33. משפט שחוזר פעמים רבות אצל רח"ק הוא 'האמת עד לעצמה'. במילים אלו מצביע רח"ק על כך שהנאמר בתורה או בחז"ל מתאים עם ההוכחות השכליות. השאלה המעניינת יותר היא כמובן מה לעשות במקרים שבהם יש רק אמונה על בסיס הנאמר בתורה ללא כל הוכחה שכלית.

איננו עוסק בשאלה זו במפורש. אמנם אפשר לנסות לענות עליה בעקיפין על פי שני סוגים של דיונים הקיימים ב'אור השם':

ראשית, ב'אור השם' יש מספר דוגמאות שבהן רח"ק מציין בבירור לגבי עמדות מסוימות הבאות מן הפרסום שהן אינן נכונות.³⁴ לצידן יש מקורות מסוימים שבהם הוא קובע שעמדה היא נכונה על בסיס פרסום בלבד.³⁵ מכאן ניתן להסיק שאמינות המפורסמות איננה מוחלטת, אך בכל זאת צריך להשתמש במפורסמות, מדי פעם ובעיקר כאשר אין מקור מהימן יותר באותו נושא, כדי לגלות את האמת. נסקור בקצרה שתי דוגמאות שבהן מסתמך רח"ק על המסורת או על הכתוב בתורה כאשר אין מקור מידע מהימן יותר. קרי כאשר מבחינת שאר מקורות המידע הנושא הוא אפשרי, והמסורת היא זו שקובעת איזו מן האפשרויות נכונה. שנית, יש מקום אחד שבו רח"ק קובע בצורה ברורה שיש סתירה בין המפורסם בתורה לבין הראיות השכליות (בשאלת הבחירה החופשית), ובו נדון מאוחר יותר.

לאחר שניתח במאמר א כלל ג פרק ג את ההגדרות השונות של קיום האל האחד, מגיע רח"ק למסקנה שייתכן שיש שני אלים שאחד מהם כלל אינו קשור לעולם.³⁶ לדידו, רק הקביעה של התורה ('שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד') גורמת לנו

34. למשל אור השם, עמ' לו, ועמ' רעג.

35. למשל אור השם, עמ' קצב, (בנוגע להשגחת האל), עמ' רכח (מאכלות אסורות אינם בריאים), עמ' רלד (שכר ועונש בעולם הבא), עמ' רנג (השגחה ייחודית על ישראל), עמ' רנט (טעמי המצוות נגד עכו"ם), עמ' שיא (פרסום הניסים), עמ' שכה (השגחה קשורה למצוות), עמ' שסט (סיפור עגל הזהב), עמ' תו (קיום גן עדן וגהינום). מסקירה זו מתברר שמרבית העמדות הבנויות על הפרסום בלבד קשורות לנושא ההשגחה. דבר זה מעניין ומצריך מחקר נוסף העוסק בשאלת ההשגחה בשיטתו של רח"ק.

יש גם עמדות שיש להן בסיס אחר ורח"ק מציין את פרסומן. כך למשל אור השם, עמ' צו (מניעת השגת מהות האל), עמ' קלו (מספרים ומעלות בתנועת הכוכבים), עמ' קצו (על טבעיות הנבואה), עמ' רז (החריצות מועילה - עמדה הבאה מן המוחש ומן המפורסם), עמ' רמה (טעות של הפילוסופים בנוגע למהות הנפש לאחר המוות), עמ' רפג (שלמות הגרמים השמימיים), עמ' שטז, שיט-שכ, שלד (קיום הנפש לאחר המוות), עמ' שפה (הכלל: כל הווה נפסד), עמ' שצז (השפעת הכוכבים), עמ' רצט (קמיעות משפיעות מן החוש ומן המפורסם אצל חז"ל), עמ' תב (קיום השדים מן החוש ומן המפורסם),

36. אור השם, עמ' צט-קטו.

להאמין שיש רק אל אחד.³⁷ כלומר, האמונה באחדות האל אינה נובעת מן הראיות הפילוסופיות (אפילו לא מן הסוג המהימן פחות), אלא מסמכותה של התורה.³⁸ מקור נוסף דומה הוא דיונו של רח"ק באפשרות קיומם של עולמות רבים.³⁹ בדיון זה, מביא רח"ק נימוקים שכליים בעד ונגד קיומם של עולמות רבים. בסוף דיונו הוא פוסל את כלל הנימוקים שהביא ומסיים את הדיון בקביעה חשובה לענייננו בנוגע למידות השונות של מהימנות מקורות האמונה השונים:

וכאשר היה זה כן, והוא, שכבר התבאר שאין בכל הטענות שזכרנו, אם לצד החיוב ואם לצד השלילה, שיתן האמת בדרוש, ומה שהתבאר מהם הוא אפשרות הריבוי לבד, הנה ראוי שלא נרחיק מה שבא בדרש לקצת רז"ל. אמרם בראשון מע"ז (ג: ב) 'מלמד ששט ב"ח אלף עולמות'. והכונה בו, שהשגחתו משוטטת בכל העולמות ההם. וזהו מה שכינו בדרוש הזה.⁴⁰

בקטע זה אנחנו רואים בצורה מפורשת את הגישה שרואים במשתמע בנוגע לאחדות האל⁴¹ ובנושאים אחרים: כאשר אין ראיות שכליות לצד כלשהו פונים לנאמר בכתובים ובמסורת וזה מראה לנו איזו מן האפשרויות (ששתיהן אפשריות מבחינת הראיות השכליות) צריך לבחור. זה מראה שהראיות השכליות עומדות ברמת ודאות גבוהה יותר משום שפונים אל המסורת ואל המפורסם בתורה רק כאשר אין ראיות שכליות לצד כלשהו. אם היו ראיות שכליות ברורות לאחד הצדדים, היה רח"ק, ככל הנראה, מפרש את המסורת בהתאם לראיות השכליות המהימנות יותר מאשר דבריהם המפורשים (אך הניתנים לפרשנות) של פשטי התורה או של דברי חז"ל.

בנוגע למרבית הנושאים, מפרש רח"ק את הנאמר בתורה לאור הראיות השכליות ולכן אי אפשר לראות במקרים אלו למי הבכורה כי רח"ק מציג את כל המקורות כמתאימים זה לזה. רק במקרה של היעדר ראיות שכליות (כמו בנושא של אחדות האל ובנושא של קיום עולמות רבים) או במקרה של התנגשות

37. שם, עמ' קטו-קטז.

38. בפרק הזה, אין רח"ק מסביר את מקור סמכותה של התורה ולמה על האדם להאמין במה שכתוב בה. הוא עוסק בנושא זה בהקשר אחר במאמר השלישי של 'אור השם'.

39. אור השם מאמר ד דרוש ב, עמ' שפח-שצב.

40. אור השם מאמר ד דרוש ב, עמ' שצא.

41. אור השם מאמר א כלל ג פרק ד, עמ' קטו-קטז.

מפורשת (כמו שנראה בהמשך בנוגע לבחירה חופשית) אפשר לראות לאיזה מקור יש מהימנות גבוהה יותר.

במקרה אחד, בעניין שאלת הבחירה החופשית, מסכים רח"ק שלא צריך לפרסם את העמדה הנכונה. לדידו, הדטרמיניזם הסיבתי הוא סוד שלא צריך לפרסם, פן הוא יגרום לחלק מהמון העם שלא להתאמץ ובכך יהיה סיבה לחוסר תפקודם התקין.⁴² מכך ניתן ללמוד שני דברים חשובים לענייננו: 1. התורה לפעמים מפרסמת עמדה בלתי נכונה לצרכים חינוכיים. לכן 2. במקרה של התנגשות בין הראיות השכליות⁴³ לבין המפורסם בתורה ובחז"ל, הראיות השכליות גוברות. במקרה כזה, הכתוב בתורה ובחז"ל הופך להיות המסר המפורסם הנמסר להמון לצרכים חינוכיים, בעוד המסקנות של הראיות הפילוסופיות הופכות להיות הסוד האמיתי (והנכון) של התורה. לדידו של רח"ק אפשר גם לראות את הסוד בתוך התורה ודברי חז"ל, אבל מסדר טיעוניו אפשר בהחלט ללמוד שהסיבה לפרשנות זו הן ההוכחות השכליות ולא דיוקים בפשט התורה או דברי חז"ל.

אמנם מדובר במקרה בודד שבו רח"ק קובע שיש סוד (אמיתי) לתורה הסותר את המפורסם בפשט התורה ולכן אפשר להקשות שלא ניתן ללמוד ממנו על גישתו הכללית של רח"ק בנוגע למהימנות המסורת ופשט התורה. לדעתי טענה כזו איננה נכונה. אכן זה המקרה היחיד שבו רח"ק רואה פער בין המפורסם בתורה ובחז"ל לבין הראיות השכליות, ולכן זה גם המקרה היחיד שאפשר ללמוד ממנו על מידת מהימנותן של הראיות השכליות כאשר הן סותרות את פשט התורה. אבל עם זאת, צריך להוסיף שהעמדה שרואים כאן מתאימה לדוגמאות הרבות שציינו לעיל שבהן הפניה אל הכתוב בתורה (אחדות האל) או אל המסורת (קיומם של עולמות רבים) נעשתה רק כאשר הדיון הפילוסופי הראה שאין מקור מידע אחר

42. על נושא סודיותו של הדטרמיניזם בהגותו של רח"ק עיינו: אברהם סתיו, 'סודו של רבי חסדאי קרשקש: למשמעותם של "סוד התפילה" ו"סוד הבטחון" בספר אור ה', *AJS* 42 (2018), עמ' 1-20.

רח"ק משתמש מספר פעמים נוספות בשורש 'פרסם' כדי להצביע על הפצת דעות בהמון בצורה חיובית. למשל 'אור השם' עמ' קד (הפצת הדעה שהאל הוא מחויב המציאות), עמ' ר (הפצת רשעתו של בלעם), עמ' רא-רב (פרסום, או מיעוט פרסום של ניסים שונים), עמ' רג (הפצת שם האל בגוים בזכות הגלות), עמ' רה (חכמתם של היוונים מפורסמת), עמ' שמד (היושר האלוהי), עמ' שנז (פרסום הניסים לעיני פרעה), עמ' שסג (פרסום הנביא דרך האורים ותומים), עמ' תח-תט (פיזיקה ומטפיזיקה ידועים בציבור ולכן אינם זהים עם מעשה בראשית ומעשה מרכבה של חז"ל).

43. ככל הנראה גם ראיה המבוססת על נס, וכמובן על נבואה, תהיה מהימנה יותר מאשר ראיה המבוססת על פרסום. למרות זאת אינני חושב שיש מקרה שבו רח"ק מצביע על התנגשות מן הסוג הזה.

החותך את המסקנה. בהיעדר דיון מפורש בנושא מהימנותם של מקורות האמונה השונים, הכולל גם את המסורת ואת הכתוב בתורה, נותר לחוקר ולקורא רק לנסות להבין מן האזכורים האגביים של מהימנות המסורת מה הייתה דעתו של רח"ק בנושא.⁴⁴

לכן אפשר לסכם שלידו של רח"ק יש למעשה ארבע דרגות של אמונות על פי מהימנותן. האמונה על בסיס מפורסמות בלבד (כולל הסכמת החכמים) נחותה ביחס לראיות השכליות על גווניהן השונים (וגם ביחס לנס ולנבואה הזהים מבחינת מהימנותם לדרגות שונות של ראיות שכליות). היא בדרך כלל שמורה לנושאים הקשורים בדת (קיומו של אל אחד מעורב ונושאים הקשורים להשגחה) או לנושאים שאינם חשובים (למשל, מהות השדים) או נושאים אחרים שנמצאים במאמר הרביעי של 'אור השם'. שם נכללות האמונות שאין חובה להחזיק בעמדה מסוימת כלפיהן. בנוגע לנושאים אלו, חושב רח"ק שאין סיבה שלא להאמין במה שכתוב בתורה, למרות שמידת הוודאות בנושאים אלו פחותה בהרבה מן הוודאות הבאה מן ההוכחות השכליות.

סיכום

על פי מה שראינו במאמר זה, חילק רח"ק את האמונה לארבע דרגות שונות על פי מידת המהימנות: 1. הוכחה שכלית ונבואה. 2. ראיות שכליות סבירות ביותר ונס שאין בו ספק. 3. הוכחות שכליות סבירות פחות ונס שיש בו ספקות רבים. 4. אמונה על פי הלימוד מפשט התורה או (ו)מן המסורת.

על פי דיוננו כאן אפשר להבין למה לא הציג רח"ק במפורש בדרשת הפסח בדיון על אודות סוגים שונים של אמונה את הפרסום במסורת ובתורה ואת מקומם בתורת ההכרה שלו, וזאת בניגוד לאריסטו ב'טופיקה' ולרמב"ם ב'מילות הגיון'. רח"ק חשב שפרסום עמדתו האמיתית בנוגע למידת מהימנותם של המפורסמות עלול להשפיע בצורה שלילית על המון העם המאמין. אנשי ההמון היו עלולים להירתע ולהיפגע באמונתם מעמדה הגורסת שמהימנותן של חלק מן העמדות

44. האפשרות שרח"ק לא חשב על הנושא וראה את כל מקורות המידע כשווים לדעתי אינה סבירה כלל ועיקר. כפי שראינו ב'דרשה לפסח', רח"ק הקדיש תשומת לב רחבה למידות מהימנותם השונות של מקורות המידע. סביר ביותר שהוא גם חשב דבר מה על מהימנות המסורת אך לא כתב זאת מסיבותיו הוא (שנסה להבין אותם בסיכום המאמר). בנוסף אפשר לראות מן השימוש שלו במסורת או בכתוב בתורה כמקור מידע שהוא בעקביות משתמש בהם רק במקרים שהם המתאימים למהימנות קיימת אך נמוכה. למשל אין ב'אור השם' נושאים שבהם רח"ק קובע חד משמעית שהראיות השכליות אומרות דבר מה אבל זה לא נכון בגלל מה שכתוב בתורה או נאמר במסורת.

הדתיות החשובות (קיומו של אל אחד ונושאים הקשורים בהשגחה בעיקר) אינה גבוהה במיוחד ובשל כך הן מוטלות בספק מסויים.⁴⁵ בשל כך, העדיף רח"ק שלא לגלות בצורה ברורה את עמדתו. לכן הוא לא הכניס את הדיון במפורסמות, במסורת ובכתוב בתורה לתוך דיונו על מקורות האמונה השונים ומהימנותם הנמצא בדרשה, ולעומת זאת ב'אור השם' לא הכניס את הדיון הזה, למרות שהשתמש בחלק ניכר של החומרים שהיו קיימים בדרשה לפני כן. למרות זאת אפשר בהחלט לראות עמדה זו עולה מתוך דיוניו ב'דרשת הפסח' וב'אור השם', ומן ההשוואה ביניהם.⁴⁶

45. עמדה כזו דומה לפשט דבריו של הרמב"ם בנוגע לבריאת העולם, ובעיקר לדבריו המפורשים בפרק ב: כה. על הבעייתיות בפשט דבריו של הרמב"ם עיינו צדיק, מפורסמות. על נושא בריאת העולם ועל המחלוקות המחקריות והפרשניות הגדולות שעוסקים בו עיינו David Lemler, *Création du monde et arts d'écrire dans la philosophie juive médiévale (Xe-XVe siècles)*, Thèse de doctorat de Philosophie, école doctorale de Ecole Pratique des Hautes études, 2015. (יצא ספר שהוא מהדורה מקוצרת של הדוקטורט - *Création du monde et limites de langage*: David Lemler, *Sur l'art d'écrire des philosophes juifs médiévaux*, Paris: Vrin, 2020) צריך לציין שעל פי הניתוח שלנו, העמדה המרומזת של רח"ק היא שצריך ללכת על פי הפשט של דברי התורה (ומסורת חז"ל) במקרה שאין הוכחה מופתית בנדון - ולפרש את חז"ל ואת התורה על פי ההוכחות המופתיות. עמדה זו זהה לפשט דבריו של הרמב"ם, בעוד על פי העמדה הפרשנית הקיצונית הנטורליסטית (ר' משה מנרבון ור' יוסף אבן כספי בימי הביניים וקולט סירט בעת החדשה למשל) הרמב"ם החזיק בעמדה קיצונית עוד יותר: יש הוכחות מופתיות שלפיהן העולם קדמון. מעניין לראות שעל פי קריאה זו כל אחד מן ההוגים נתן לקורא המדייק להבין את כוונתו האמיתית, הנמצאת צעד אחד יותר בכיוון הפילוסופי מאשר פשט דבריו. בכל זאת צריך להצביע על ההבדל בין גישתו האזוטרית של הרמב"ם, לסתור את עצמו, לבין זו של רח"ק, לתת לקורא להבין את דבריו הרדיקליים מבלי לצינם במפורש. על שאלת האזטריות בימי הביניים עיינו בין השאר: דב שורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, בר אילן תשס"ב.

46. לדעתי אי אפשר לקבוע שרח"ק גילה בצורה ברורה את עמדתו האמיתית רק ב'אור השם' בכל הנושאים, מן העובדה שהוא מגלה שם את עמדתו בנוגע לבחירה חופשית. בנוגע לבחירה חופשית רח"ק אולי חשב, כמו אבנר מבורגוס לפניו, שיש הכרח לגלות את בצורה מסוימת את סוד הדטרמיניזם כי יש אנשים שבגלל העדפתם את הבחירה החופשית ביטלו את ידיעת האל (ר' יצחק פולקר למשל). על הנושא הזה עיינו שלום צדיק, מהות הבחירה בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, ירושלים 2017 עמ' 176-200 ו 240-276. בנוסף רח"ק אולי חשב שהדיון שלו בבחירה יש בכוחו להטעות את ההמון שכן יחשוב (כמו חלק מן החוקרים המודרניים) שהוא בסופו של דבר דוגל בסוג כזה או אחר של בחירה.